



СЕКЦІЯ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.15

КРИЗА ПРАВОСВІДОМОСТІ Й УЯВЛЕННЯ ПРО ІДЕАЛ У ПЕРІОД НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Афутіна І.В., аспірант
кафедри філософії
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена порівняльному аналізу філософсько-правових теорій представників шкіл природного й позитивного права на межі XIX–XX ст.

Ключові слова: право, правосвідомість, природне право, позитивне право, ідеальне право, правова ідеологія, правова психологія, догма права, ідеалізація, моральність.

Статья посвящена сравнительному анализу философско-правовых теорий представителей школ естественного и позитивного права на рубеже XIX–XX вв.

Ключевые слова: право, правосознание, естественное право, позитивное право, идеальное право, правовая идеология, правовая психология, догма права, идеализация, нравственность.

Afutina I.V. THE CRISIS OF LEGAL CONSCIOUSNESS AND VIEWS ABOUT IDEAL IN THE PERIOD OF CONTEMPORARY HISTORY

The article deals with the comparative analysis of philosophical and legal theories of the natural and positive law schools at the turn of XIX–XX centuries.

Key words: law, legal consciousness, natural law, positive law, perfect law, legal ideology, legal psychology, dogma of the law, idealization, morality.

Постановка проблеми. На межі ідеологічних епох знову виникає найбільш актуальна потреба у виборі напрямку розвитку правосвідомості, ціннісної орієнтації й переосмислення сутності ідеалу, які стали б органічними прийдешньому соціальному часу.

У наш час не можна заперечувати той факт, що кордони між людьми стираються, і це зумовлює формування нової універсальної правосвідомості, тобто такої, яка втілює в собі універсальні цінності епохи. Ця правосвідомість, що прагне до єдності, ще поки не повноцінна у своїй структурі, складається із правової ідеології, правової психології та поведінкових факторів. У разі відсутності єдиної правової ідеології прагнення до логічного об'єднання відбувається практично інтуїтивно, як надчуттєве передбачення формування нової ідеології, не обмеженої межами державних менталітетів і регіональних моральних традицій.

Ці процеси потребують детального вивчення сучасного стану правосвідомості, тому й потреба дослідження проблем співвідношення природного й позитивного аспектів права не втрачає своєї актуальності.

Криза правосвідомості, що відзначалася ще П.І. Новгородцевим на початку XX ст., триває й досі. Усе ще не знайдено шляхів її подолання, а бездіяльність із цього приводу нічим не краща за панічне метання від однієї концепції або теорії до іншої.

Це підводить нас до того, що необхідно знову звернутися до співвідношення природного й позитивного права і того, як ці два

напрями філософсько-правової думки пропонують вирішувати проблеми ідеалу та цінностей, що не втрачають своєї актуальності у справі соціального прогресу. Більш глибоке розуміння природного й позитивного аспектів права здатне дати відповіді на багато злободенних питань, пов'язаних зі співвідношенням особистості й суспільства, суспільства й держави, права й закону, а також намітити шляхи для подальшого реформування права відповідно до темпів соціального прогресу.

У статті автор спробує проаналізувати проблему взаємин історичної та природно-правової шкіл права в епоху новітнього часу. Для цього пропонується звернутися передусім до початку цього історичного періоду й розглянути зазначену проблему на прикладі полеміки між одними із найвидатніших представників цих шкіл.

Ступінь розробленості проблеми. Значний обсяг матеріалів, що присвячені дослідженню співвідношення природного та позитивного права, критиці цих правових теорій та ідеалізації як методу правового пізнання в досліджуваній історичній період, дали переклади й публікації робіт найвидатніших дослідників, таких як О. Конт, Ф.К. Савіньї, Г. Гуго, Г.Ф. Пухт, К.Ф. Ейхгорн, Ф.Ю. Штоль, Е. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Г. Спенсер, К. Маркс, К. Поппер, Х. Ортега-і-Гассет, М. Шелер, Д.П. Горський, В.С. Степін, В.О. Штофф, В.С. Библер, Е.Р. Бірлінг та інші. Серед робіт вітчизняних філософів досліджуваного періоду, котрі досягли значних успіхів у вивченні цієї проблеми, необхідно відмітити праці

Л.Й. Петражицького, П.І. Новгородцева, В. Бека, Є. Ерліха, Г.Ф. Шершеневича, Г.В. Плеханова, П.С. Юшкевича, А.В. Аверіна, М.М. Ковалевського, Б.О. Кістяківського, А.А. Казанцева, О.Е. Лейста, О.А. Івакіна, Ю.М. Оборотова й багатьох інших.

Мета статті – проаналізувати праці видатних філософів і правознавців періоду Новітнього часу та виявити актуальні аспекти цих теорій для сучасних філософії й теорії права; за допомогою діалектичного методу пізнання спробувати виділити універсальні ідеї у досліджуваних теоріях і синтезувати їх у певну методологічну модель, що відповідатиме вимогам сучасного правознавства й загальному суспільному станові суспільства.

Виклад основного матеріалу. Після тривалого періоду панування суворих і навіть радикальних ідеологій ХХ ст. на момент настання ХХІ ст. склалася думка, ніби повсюдна деідеологізація забезпечить майбутнє світової спільноти від нових помилок на цьому терені, проте не можна заперечувати факту, що правова держава, громадянське суспільство й нормальний життєздатний правопорядок немислимі без правової ідеології в структурі правосвідомості. Однак усе ж нігілізм щодо правової ідеології породив торжество правової психології як чуттєвої основи правосвідомості, як наслідок – його роздрібненість і нестійкість. Звідси – усе більша кількість нігілістичних концепцій, усе частіші вияви соліпсизму та скептицизму щодо всіх сфер світової культури, а корупція і свавілля «правоохоронних» органів стали практично нормою суспільного життя. Крім того, спостерігається почастищення звернення до східно-філософських теорій і практик, що проповідують спокій, самоконтроль, усунення себе від проблемних або потенційно проблемних ситуацій і політику невтручання на будь-якому рівні активності людини як члена суспільства. Подібний перекис у бік «чуттєвого» у структурі правосвідомості спостерігається вже досить давно. Так, видатний філософ і правознавець, професор Санкт-Петербурзького університету Л.Й. Петражицький вибудовував свою методологію вивчення правових явищ, виходячи з переконання, що «належним і єдиноможливим прийомом спостереження правових явищ варто визнати метод самоспостереження, інтроспективний метод» [1, с. 13]. Правова психологія проголошувалася ним відправною точкою в пізнанні, і він уважав, що її однієї достатньо для побудови всієї теорії права.

З одного боку, такий перекис небезпечний, тому що дробить суспільну систему на нескінченну кількість різноспрямованих частин, основною складністю й каменем спотикання в цьому є проголошення індивідуальної психіки як джерела та основи реальних правових феноменів. Але, з іншого боку, він дає зелене світло інтуїтивним здібностям людини в осягненні тих універсальних основ, які слугують для формування правової ідеології, – пошукові об'єктивного морального зерна, не обмеженого штучно встановленими загальноприйнятими традиціями.

Цьому процесові сприяє органічна людині здатність до ідеалізації. Ідеалізація в такому

контексті є водночас і методом пізнання правової дійсності, і функцією правосвідомості, зумовленою однаковою мірою і правовою психологією, і правовою ідеологією. Якщо говорити про правову ідеологію, то ідеалізація є основою для оцінної функції правосвідомості, реалізованої за рахунок оформлення за допомогою правової ідеології юридичних ідей, концепцій і теорій. Говорячи про правову психологію, варто зауважити, що ідеалізація є природним прагненням до досконалого образу правової дійсності, уявлення про який, звичайно, багато в чому основане на буденному почутті комфорту та безпеки для реалізації своїх потреб, на якому побудовані поведінкові фактори.

На початку ХХ ст. і протягом ще довгого часу між філософами права розгорнулася неабияка боротьба. Одні намагалися позбавити юридичну науку «туги за ідеалом» [2, с. 557], яка перебралася у ХХ ст. багато в чому з німецької класичної філософії; інші, навпаки, прагнули всіляко зберегти ідеалістичне зерно у справі сприйняття й розуміння права.

Свого часу Г.Ф. Шершеневич стверджував, що «... поняття права включає в себе тільки позитивне, діюче право...». Об'єктивне право – сукупність правових норм, суб'єктивне право – «можливість здійснення своїх інтересів суб'єктом права». Він наполягав на тому, що об'єктивне й суб'єктивне право – це абсолютно самостійні й різні поняття, що об'єктивне право, тобто основне поняття права, на відміну від суб'єктивного, тобто похідного, здатне існувати окремо та незалежно [3, с. 92–106].

Завизначенням Е.Р. Бірлінга (якого Г.Ф. Шершеневич критикує), усе право виражається в нормі; що не може бути й виражене в нормі, то не може бути й правом [4, с. 30]. «Право в юридичному сенсі є взагалі все, що люди, які живуть у будь-якому спілкуванні між собою, взаємно визнають як норму і правило цього гуртожитку» [4, с. 19].

На противагу Е.Р. Бірлінгу, котрий уважав за мету всякого права зовнішнє ставлення людини до людини, а засобом до досягнення зазначеної мети – норми або імперативи, звернені до волі людини, Г.Ф. Шершеневич, визначає право як норму належної поведінки людини, невиконання якої тягне за собою примус з боку державних органів, тобто сутність права він повністю уміщав у визначення права позитивного. А будь-який «дуалізм права», тобто протиставлення чинному праву якогось «ідеального права», Г.Ф. Шершеневич відкидав.

Водночас із Г.Ф. Шершеневичем будував свою правову теорію й М.М. Ковалевський, котрий, у свою чергу, узагалі заперечував ідею природжених прав, що йдуть від «природного стану». М.М. Ковалевський стверджував, що «будь-яка декларація невід'ємних прав особистості може зробитися гальмом для подальшого політичного розвитку, якщо вважати її зміст раз і назавжди встановленим». [5, с. 107]. Із цією позицією Г.Ф. Шершеневич був певною мірою згодний, критикуючи особливі підходи до розуміння природного права.



Л.Й. Петражицький так само зазнав критики Г.Ф. Шершеневича. Як ми вже відзначали вище, він як основу пізнання права проголошував правову психологію. Як і Е.Р. Бірлінг, він уважав, що сприйняття права як чогось об'єктивного є загальною схильністю людської свідомості, що всі норми права мають два боки: з одного боку, це правові претензії, з іншого – правові обов'язки [4, с. 145].

Під правовими обов'язками Л.Й. Петражицький розумів такі психічні переживання, коли «те, до чого ми себе вважаємо зобов'язаними, уявляється нам таким, що припадає іншому, як щось йому належне» [6, с. 49–50].

Ми бачимо, що ця формула багато в чому співзвучна й із категоричним імперативом І. Канта, і з «золотим правилом» моральності. Л.Й. Петражицький уважав, що відчуття належного – це атрибут і неусувна функція людської психіки, саме через це відчуття відбувається зв'язок між суб'єктами спілкування.

Г.Ф. Шершеневич вступав у полеміку з Л.Й. Петражицьким, основувши свою критику на тому, що останній не визначив у своїй теорії чітких характеристик суб'єкта, із чієї психіки, за версією Л.Й. Петражицького, виходить право. Тому Г.Ф. Шершеневич звинуватив його теорію в абсолютній суб'єктивності. Однак варто звернути увагу на діалектичне прочитання суб'єкта Л.Й. Петражицьким. Він говорив не про три окремих суб'єкта, а про три виміри: перший – той, хто відчуває себе зобов'язаним; другий – той, хто відчуває за собою право; третій – «нейтральний» суб'єкт, що відзначає правовідношення [6, с. 49–50]. «Правознавство існує у психіці третьої особи», яка спостерігає двох інших. Але «за відсутності в нас здатності бачити, узагалі спостерігати те, що відбувається в чужій душі (у свідомості інших), для нашого спостереження абсолютно недоступні, зовсім закриті всі сфери буття правових феноменів, крім однієї, крім нашої власної психіки» [1, с. 6]. Також Л.Й. Петражицький зазначає, що «будь-яке психічне явище відбувається в психіці одного індивіда й тільки там» [6, с. 105], що означає, що всі ці три суб'єкти насправді – сторони, атрибути єдиного суб'єкта, який водночас зобов'язаний, уповноважений і наділений здатністю оцінити правовідносини.

Таке прочитання суб'єкта, яке було запропоновано Л.Й. Петражицьким, зовсім не відповідає тим критеріям, за якими Г.Ф. Шершеневич звинуватив його в суб'єктивності. Тут суб'єктивність і об'єктивність, якої, до речі, Г.Ф. Шершеневич у його теорії не помітив, зняті в новій якості – об'єктивованій суб'єктивності й суб'єктивованій об'єктивності. Наскільки, будучи «джерелом» права, психіка (душа) людини ніби «творить» його, настільки людина повною мірою займається духовним виробництвом, коли її правосвідомість активна. Цю здатність людської душі відзначив ще І. Кант, звернувши увагу на те, що «суб'єкт не пасивно відображає свій об'єкт, а творить його» [7, с. 139]. Таке «духовне виробництво призводить до вироблення універсальних принципів мислення, тобто принципів іде-

ального відображення дійсності» [7, с. 137]. Ці логічні принципи дають суб'єкту змогу бачити, сприймати й розуміти право таким, яким воно є насправді, бачити його об'єктивність, природність.

Г.Ф. Шершеневич, заперечуючи дуалізм «діюче-ідеальне» в праві, імовірно, уважав, що існування подібного суб'єкта, який володіє настільки високим рівнем гармонії між внутрішнім і зовнішнім, мід духом і тілом, здатного побачити й об'єднати претензії та обов'язки в єдину несуперечливу систему, практично неможливе.

Його скептичне ставлення до поняття природного права пояснюється ще й тим, що воно, як він помічав, протягом усієї історії мало найрізноманітніші тлумачення. Це поняття в різні часи мало значення або методології («що було б, якби не було держави»), або історичної гіпотези («право, яке існувало в природному стані до переходу до державного»), або політичного й юридичного ідеалу («таке право, яке мало б діяти замість історично сформованого порядку»), і, нарешті, природне право, що заповнювало прогалини чинного права («таке право, яке має застосовуватися там, де мовчать закони, а іноді й там, де вони явно суперечать розуму») [2, с. 557–558].

Особливо жорстко Г.Ф. Шершеневич критикував концепцію природного права зі змістом, що змінюється, яка розвивалася в той час, так знайшовши для себе протівника в особі П.І. Новгородцева, котрий, у свою чергу, був одним із тих, хто активно розробляв цю концепцію. Г.Ф. Шершеневич уважав, що ідея про природне право зі змістом, що змінюється, не тільки науково нежиттєздатна, а й навіть потенційно небезпечна й може мати шкідливий для суспільства характер, оскільки, на його думку, прагне підмінити чинне право мінливим, нестабільним ідеалом. Він указував і намагався послідовно обґрунтувати небезпеку дуалізму – «історично сформованого права й розумоосязного». На думку Г.Ф. Шершеневича, протиставлення чинного права та «ідеального» неминуче зумовлює подвоєння правопорядку, сумбур у нормативній сфері, коли право почне змішуватися з іншими соціальними нормами.

Повертаючись до питання про кризовий стан правосвідомості, потрібно зазначити, що П.І. Новгородцев пов'язував його з особливим духом відродження природного права. Криза мала й позитивний бік – нове розуміння правового ідеалу як мети, як такої моделі, що вимагає особливих методів осягнення права та правової активності особистості. Правовий ідеал він уважав завданням, що має значення моральної вимоги неминучого нескінченного наближення до її вирішення. Запропонована в процесі ідеалізації як методу виявлення логіки права, гармонія свободи, рівності і справедливості сама виявляється імперативом і методом моральної дії, а зовсім не утопічним планом державного устрою.

У всіх розробках П.І. Новгородцева простежується глибока діалектичність мислення. Він не відкидає принципів і методів позитивного права, але сприймає їх як реальну акту-

альну форму, якою наділяється право вічне. Зміст природного права змінюється, залишаючись при цьому незмінним, самим собою в тій частині, яка стосується фундаментальних основ: принципів рівності, свободи, солідарності й справедливості.

Тим не менше, позитивістська школа права в ХХ ст. міцно укріпилася на позиціях популярності в багатьох країнах, а військові потрясіння, які спіткали весь світ упродовж усього сторіччя, не залишили великого простору для маневрів у розвитку протилежних їй ідей.

У післявоєнний період філософи права знову звернулися до ідей Г.В.Ф. Гегеля, П.І. Новгородцева, І. Канта, стався новий розквіт природноправових шкіл найрізноманітнішого стибу. Почався активний процес у напрямі універсалізації права та подолання кордонів між світовими правовими сім'ями. Цей процес був як ніколи актуальним і таким, який не можна було ігнорувати. Авторитет усесвітніх міжнародних організацій та об'єднань, що зростає, спричинив повсюдне проникнення тенденцій щодо приведення локальних правових систем у відповідність із оформленою єдиною міжнародною правовою системою. Цей закономірний процес, сутністю якого є прагнення мікросистеми зберегти себе і своє місце в структурі оформленої макросистеми, що набирає обертів, ми можемо спостерігати й сьогодні.

Сфера людських відносин розширюється з кожним днем, досягаються нові рівні, відкриваються нові горизонти і створюються нові речі, з приводу яких виникають безпрецедентно нові відносини, і всі ці нові види взаємозв'язків між суб'єктами з приводу віднайдених явищ у правовій реальності вимагають від правових смислів особливої гнучкості. Насамперед це стосується ідеї справедливості.

Позитивні норми права без ідеальних конструкцій, що визначають напрям, темпи й шляхи розвитку не тільки самого права, а й суспільства як сторін у взаємних відносинах, немінуче втрачають свою нормативність, оскільки ідеальні конструкції в праві підштовхують його до розвитку в унісон із розвитком суспільства, поза якого право не існує повною мірою, не є частиною буття, тобто втрачає свою активну актуальну природу й перестає працювати.

Ці ідеальні конструкції професор Одеської юридичної академії Ю.М. Оборотов пропонує називати догмою права [8, с. 31], оскільки вони становлять особливу логічну модель, за якою право будується незалежно від місця та часу. Однак обов'язково необхідно враховувати те, як саме формуються ідеальні правові конструкції, що мають у своїй основі і як саме існують.

Якщо право включає в себе догму (ідеальні конструкції) й позитивні норми, які можуть і відповідати догмі, можуть узагалі з нею не перетинатися, а можуть і зовсім їй суперечити, то чи можемо ми назвати ту частину позитивного права, яка не відповідає основним моделям і конструкціям, тобто особливій правовій логіці, правом? Людина не може й не повинна ставати маріонеткою в руках влади. І щоб цього не відбувалося, необхідний регу-

лятор і обмежувач, здатний стримувати владний елемент від свавілля. Таким інструментом право і є. Звичайно, воно може так само слугувати й на руку тоталітаризму чи диктатурі. Але чи можемо таке право ми називати правом? Чи є правом норми, які ніби на догоду випадку та заради зручності або економії будь-яких засобів обходять або зовсім відверто перекреслюють установки правової логіки?

Для того щоб відповісти на ці питання, потрібно для початку розібратися, що ж таке догма права і яка її природа.

Як уже було зазначено, догма права є свого роду логічною основою всього права, тобто вона визначає таке: для кого, у якому напрямі, як саме і для чого взагалі існує право. Відповіді на всі ці запитання дає не що інше, як визначення природного права, подане ще Г.В.Ф. Гегелем. Воно, повністю основане на моральності, надає фундамент для надбудови у вигляді активного актуального позитивного права, будучи свого роду коренем, із якого виростають оформлені живі норми права. Цей корінь і є догма права.

Складність і колізійність відносин між природним і позитивним правом у тому й полягає, що природне право завжди приховане й здається занадто складним, занадто непостійним і неодноманітним, коли ми беремося шукати його в природі моральності, оскільки сама моральність іноді здається саме такою – суб'єктивною та непостійною.

Коли П.І. Новгородцев говорив про природне право зі змістом, що змінюється, то мав на увазі зміст, що розширюється, а не такий, який змінює раптом плюс на мінус у тому, що вже відкрито й пізнане. Такий сценарій не виключений лише в одному випадку: якщо явище не до кінця сприйняте суспільством, якщо воно не зрозуміле та не пізнане в усьому своєму обсязі. Саме наскільки суспільство всіма своїми гранями й рівнями розвивається безперервно, стає складнішим і набуває нових характеристик день у день, настільки й основи природного права відкриваються нам щодня – у міру ускладнення суспільства. Ці зміни не є лише кількісними, тому що суспільство у своєму фізичному обсязі може ставати меншим із часом, а й у якісному вимірі це суспільство може ставати складнішим і глибшим. Усі ці якісні зміни можливі лише тоді, коли ідеальна конструкція права, що проникає в усі рівні суспільних відносин і в саме людське буття, гармонізована з реальними правилами життя в цьому суспільстві, тобто сама стає невіддільним правилом життя, оформляється, знаходячи в такий спосіб позитивне значення. Подібна модель суспільства вимагає, звичайно ж, зовсім особливих швидкостей сприйняття змін у праві, особливої пластичності моралі та глибокого розуміння природноправових конструктивів, їх прийняття.

Г.В. Плеханов уважав, що суспільні відносини регулюються нормами формального (позитивного) права, виникнення норми права, оформленої в законі, – це тривалий процес, який завершується не тоді, коли встановлення «нового юридичного порядку буде



підготовлено громадською економікою», а після того, як зростання «усвідомлення людьми стислості старої юридичної норми перейде у свідоме прагнення до її скасування». А до цього, поки свідомість відстає від фактичних відносин, люди йдуть найбільш простим шляхом – прагнуть обходити чинну юридичну норму [9, с. 45–46].

Комплексне й детальне вивчення наукової категорії «ідеальне право» як такої, а також усебічне вивчення такого стрижневого явища правового життя суспільства, як правозастосовна діяльність суду, можуть дати змогу якщо й не пізнати «ідеальне право» (абсолютний правовий ідеал), то максимальною мірою наблизитися до усвідомлення тих «больових» точок у правовому житті суспільства, своєчасне лікування яких із безумовністю буде підводити суспільство до соціальної гармонії – стану, коли високий рівень правової свідомості громадян є гарантом від соціальних потрясінь будь-якого рівня [10, с. 34].

Найчастіше такій гармонізації перешкоджає звичайна ксенофобія, що виявляється як на індивідуальному рівні, так і на рівні спільнот. Людина здавна прагнула пізнавати світ, але нарівні з цією нестримною спрагою завжди крок у крок ішов і страх перед тим, що може бути відкрито в процесі пізнання. Цікавість не завжди призводила людство до виключно позитивних результатів, свідченням чого є численні війни й катаклізми. Однак, так чи інакше, усі ці моменти історії становлять єдиний шлях пізнання, ідучи яким, людина відкриває все нові грані належного, збагачуючи суще новими відкритими речами та явищами. І все ж метод спроб і помилок уже не може бути тим методом, до якого ми будемо вдаватися передусім, коли випадє нагода. Людство накопичило достатній обсяг знань, щоб уникати деструктивних результатів і виробити й сприйняти інший метод, із більш високими показниками ймовірності результатів позитивних.

Визнавши природне право таким, яке здатне відкривати себе нам поступово, залишаючись при цьому в корені своєму незмінним, ми зможемо вибудувати таку систему позитивного права, яка буде здатна виконувати свою основну функцію – бути стихією людського життя найбільш продуктивно та відповідно до правової логіки. Право тоді стане «розумним середовищем» [8, с. 31], цільною субстанцією, що самостійно збагачує себе й розвивається безперервно.

Висновки. «Ідеальне право» походить безпосередньо з природи, саме тому ми й називаємо його *природним* правом, тобто таким, що виходить із закономірностей природи, певної об'єктивної логіки буття, тоді як позитивне право є перетвореним, якоюсь мірою штучним правом. Це не робить його менш природним, проте в ньому наявний елемент викривлення – це відображене право. А призмою, крізь яку відбувається це викривлення-відображення, є суспільний рівень розвитку матерії, тобто людський вимір. Осягнути *природне* право в усій його повноті не видається можливим, оскільки це означало б осягнути всю логіку світоустрою

разом. Але тоді й право як регулятор відносин утратило б свою актуальність, бо істота, котра має у своєму повному розпорядженні знання про устрій світобудови, а отже, котра володіє умінням і можливостями маніпулювати цим устроєм, набуває практично боже-ственний рівень буття поза просторово-часовим виміром, де немає руху, у тому числі й такого, як відносини.

Ми ж, говорячи про світ земний, недосконалий, і слідуючи ідеям І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, П.І. Новгородцева, можемо прийняти «ідеальне» – природне – право як орієнтир або модель, ґрунтуючись на геніальній інтуїції цих великих філософів про те, що правом може бути лиш те, що входить у сферу належного, а належне, у свою чергу, виходить і вибудовується на основі універсальної моральної логіки. Ми можемо й повинні занурюватися в глибини її системи в міру своїх сил і можливостей актуальної свідомості, і таке пізнання, що гармонійно поєднує чуттєве й раціональне, здатне сформулювати міцну та цілісну правосвідомість, де правова ідеологія і правова психологія працюють як єдиний творчий механізм, де всі його елементи мають достатній рівень гнучкості, щоб сприймати зміни не як злами в правосвідомості, а як процес його збагачення. Тільки така діалектичність у справі формування правосвідомості здатна подолати її внутрішню суперечливість, збагачувати її і послідовно просувати людство в напрямі ідеалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности: Эмоциональная психология / Л.И. Петражицкий. – С.-Петербург : Типография Ю.Н. Эрлих, 1905. – 311 с.
2. История политических и правовых учений : [учебник] / под ред. доктора юридических наук, профессора О.Э. Лейста. – М. : Зерцало, 2000. – 688 с.
3. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Бр. Башмаковы, 1910. – Вып. 1. – 320 с.
4. Bierling E.R. Juristische Prinzipienlehre: in 5 Bände / E.R. Bierling [Mehrteiliges Werk]. – Freiburg i. B., Leipzig und Tübingen, Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1894. B. 1. – Freiburg i. B., Leipzig und Tübingen, Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1894. – 375 s.
5. Акжигитов Р.А. Политические права гражданина: исторический аспект / Р.А. Акжигитов, Л.П. Разбегаева // Электронный научно-образовательный журнал ВГСПУ «Грани познания». – 2013. – № 2 (22). – С. 106–111.
6. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – С.-Петербург : Типография СПб акц. общ. «Слово», 1907. – Т. 1. – 1907. – 656 с.
7. Ивакин А.А. Диалектическая философия : [монография] / А.А. Ивакин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса : Феникс, 2007. – 440 с.
8. Оборотов Ю.Н. Онтологические аспекты права как целостности / Ю.Н. Оборотов ; відп. ред. М.Ф. Афанасьева // Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 травня 2015 року, м. Одеса) : у 2 т. – Одеса : Юридична література, 2015. – Т. 1. – 2015. – 764 с.
9. Выстропова А.В. Парламентское право России : [учебное пособие] / А.А. Выстропова. – Волгоград : Издательство ВолГУ, 2001. – 92 с.
10. Аверин А.В. Истина и судебная достоверность (Постановка проблемы) / А.В. Аверин. – 2-е изд., доп. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 464 с.